

Wpływ niedosłuchu na życie człowieka

The impact of hearing impairment on human life

Aleksandra Włodarska vel Głowacka¹

Polska Fundacja Pomocy Dzieciom Niedosłyszącym-ECHO
ul. Grójecka 65A II piętro, 02-094 Warszawa

STRESZCZENIE

W artykule podjęto próbę przybliżenia czytelnikowi specyfiki funkcjonowania osób Głuchych/słabosłyszących oraz wskazania czynników, które wpływają na uszkodzenia słuchu. Brak słuchu ma ogromny wpływ nie tylko na osobę dotkniętą uszkodzeniem słuchu, ale również na jej otoczenie: rodzinę, środowisko. Największe oddziaływanie niedosłuchu koncentruje się w sferze braku dostępu do informacji oraz komunikowania się z innymi osobami. Osoby Głuche/słabosłyszące kompensują sobie brak zmysłu słuchu między innymi wizualnymi zdolnościami percepcyjnymi oraz zwiększonym polem widzenia obwodowego. Różnorodne przyczyny niedosłuchu mogą wystąpić w każdym okresie życia człowieka. Ma to wpływ na specyficzne spostrzeganie utraty słuchu oraz niejednokrotnie postępowanie wobec tej niepełnosprawności. Ustawa z dnia 19 sierpnia 2011 r. o języku migowym i innych formach komunikowania się (Dz.U. Z 2017.0.1824) [1] oraz ratyfikowana 06.09.2012 r. przez Polskę Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych ONZ [2] dają możliwości w wyrównaniu szans życia osób z niepełnosprawnościami. Jednak instytucje nie przestrzegają w pełni tych praw, stąd dostęp osób niesłyszących do większości usług i informacji jest ciągle niewystarczający.

Otaczający nas hałas oraz niewłaściwe stosowanie nowych technologii generują problem niedosłuchu wśród dzieci i młodzieży szkolnej. Osoby starsze dotknięte utratą słuchu w wieku senioralnym, nie uzyskując odpowiedniej pomocy, popadają w depresję i izolację społeczną. Kultura Głuchych stwarza pewne normy, które w codziennym życiu mogą być różnie odbierane i rozumiane przez osoby słyszące. W artykule przedstawiono niektóre charakterystyczne zachowania osób Głuchych/słabosłyszących i zwrócono uwagę na *savoir-vivre* osób Głuchych.

Słowa kluczowe: Głuchy, słabosłyszący, PJM, dostęp do informacji, CODA, komunikacja

ABSTRACT

The paper aims to present the specific character of life of Deaf and hard of hearing persons and focuses on the effects of hear impairment. Loss of hearing has enormous impact not only on the life of hearing impaired individual but also on his family and immediate environment.

The most dramatic impact of hearing loss is related to the lack of access to information and communication with other people. Deaf and hard of hearing persons sometimes compensate for their lack of hearing by developing visual perceptive skills and enhanced peripheral vision.

Diverse causes of hear impairment can be identified at every stage of human's life. This affects the way the loss of hearing is perceived and different ways of dealing with the problem.

Act of 19 August 2011 on sign language and other forms of communication (Journal of Laws from 2017.0.1824) [1] and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRDP) ratified on 06.09.2012 by Poland [2] provides opportunities to equalize the life chances of people with disabilities.

However, a lot of institutions do not fully comply with these legal regulations, that is why the access to most services and information is still limited for Deaf and hard of hearing people. Surrounding noise and the inappropriate use of new technologies generate hearing problems among children and teenagers. The elderly suffering from hearing loss, unable to get adequate help often develop depression and withdraw from social life. Deaf culture has developed a set of norms which in daily life can be understood and interpreted in different ways by hearing people. This article intends to show some typical patterns of behaviour of Deaf and hard of hearing persons and looks at their *Savoir-vivre*.

Key words: Deaf, hard of hearing, Polish Sign Language, information accessibility, CODA, communication

1. Wprowadzenie

Niedosłuch staje się chorobą cywilizacyjną. Na świecie ponad miliard osób zmaga się z wadą słuchu. W Polsce nie ma dokładnych statystyk dotyczących liczby osób niedosłyszących. Szacuje się [3], że 4-6 milionów ma problemy ze słuchem, poważnie uszkodzony słuch ma około 900 tys. osób, a około 40 tys. nie słyszy w ogóle. Średnio, co trzecia osoba ma problemy ze słuchem, a co szóste dziecko w wieku szkol-

nym ma zaburzenia słuchu. Od trzech do sześciu noworodków na 1000 rodzi się z różnego stopnia niedosłuchem [3]. Postępujący w całej Europie, a także w Polsce proces starzenia się społeczeństwa sprawia, że temat niedosłuchu staje się coraz poważniejszy. Światowa Organizacja Zdrowia szacuje, że poważny niedosłuch dotyczy około 466 milionów ludzi na świecie [3].

Osoby z problemami słuchu nazywają siebie niedosłyszącymi, słabosłyszącymi, głuchymi (przez małe g), Głuchymi (przez duże G), niesłyszącymi, niesłyszącymi mówiącymi. Posługują się PJM (Polski Język Migowy), SJM (System Językowo-Migo-

¹e-mail: awlodarskavel@gmail.com

wy), Pidżyn, tylko mową foniczną, mową i językiem migowym. Różnorodność w nazewnictwie i ekspresji porozumiewania się jest duża, ale wszyscy są zgodni, że największy wpływ, ma na ich życie brak dostępu do informacji oraz w obszarze komunikowania się z innymi.

Polski Język Migowy jest naturalnym językiem głuchych Polaków, odrębnym od języka polskiego. Posiada własną gramatykę wizualno-przestrzenną. PJM posiada własną historię, ulega zmianom, wpływa na postrzeganie świata [4].

System Językowo-Migowy został stworzony przez osoby słyszące w latach 60-tych, aby ułatwić sobie komunikację z osobami Głuchymi i pomóc im w nauce języka polskiego. Jest to sztuczny twór utworzony z połączenia elementów języka polskiego i Polskiego Języka Migowego, który nie ewoluuje w czasie [4].

Pidżyny to języki mieszane. Jest to nakładanie się dwóch fragmentarycznych procesów językowych: mówienia i migania, które się mieszają w różnym stopniu [5].

Głuchy/a (z dużej litery) jest to osoba, która postrzega siebie i innych niesłyszących, jako odrębną tożsamość kulturowo-społeczną. Jest świadoma własnej inności, posługuje się z dumą Polskim Językiem Migowym (PJM) i uznaje Kulturę Głuchych [6].

Osoba głucha (z małej litery) jest to osoba ze znacznym lub głębokim niedosłuchem. Jest to słowo podkreślające niepełnosprawność [6].

Niesłyszący/a jest to osoba, która pozbawiona jest słyszenia, głucha.

Slabosłyszący/a jest to osoba, która rozumie mowę drogą słuchową, ale wspomaga się aparatami słuchowymi. Posługuje się językiem fonicznym.

Niesłyszący/a mówiący/a jest to osoba niesłysząca implantowana lub aparatuwana mówiąca, nieposługującą się PJM.

Niedosłyszący/a jest to osoba posiadająca niedosłuch, aparatuwana lub implantowana, mówiąca lub mówiąca i migająca.

W niniejszej pracy stosuję pojęcie Głuchy/slabosłyszący ze względu na szacunek dla tych osób. Powyższe rozwiązanie używane jest przez wielu uznanych przedstawicieli środowiska por. m.in. Tomaszewski (2018) [7], Kobosko (2005) [8].

2. Charakterystyka funkcjonowania osób Głuchych/slabosłyszących

Zmysł słuchu jest jednym z pięciu percepcyjnych kanałów poznawczych, różniących się modalnością odbieranych bodźców. Całkowita lub częściowa utrata słuchu generuje wiele problemów, ale równocześnie uruchamia różnego rodzaju procesy i działania kompensacyjne, które zastępują funkcjonalny brak. W tym przypadku zmysł wzroku jest szczególnie dominujący i odgrywa kluczową rolę. Możliwości wizualne wykorzystywane są w znacznie wyższym stopniu niż u osób słyszących. Część osób niesłyszących ma zdolności odczyty-

wania mowy z ust [9]. Ważną rolę u osób niesłyszących odgrywa widzenie obwodowe. Pole widzenia u osób niesłyszących jest większe niż u osób słyszących (196 cm², w przeciwieństwie do słyszących, którzy mają 180 cm² pola widzenia) [10]. Nie możemy jednak uogólnić i stwierdzić, że niedosłuch polepsza widzenie „w ogóle”, tylko przyczynia się do wzmacniania wybranych elementów percepcji wzrokowej. Osoby niesłyszące lepiej reagują na ruch w obwodowym polu widzenia [10]. Mogą np. migać i patrzeć na osobę migającą a jednocześnie widzą, co dzieje się po lewej, czy prawej stronie. Mimika twarzy jest dla nich bardzo ważna w odczytywaniu emocji drugiej osoby. Mają większe zdolności w posługiwaniu się wizualnymi symbolami i świetnie przyswajają sposób działania nowych technologii np. systemy FM, komputery, telefony komórkowe, iPady, pętle indukcyjne itp. Wielu z nich ma ponad przeciętne zdolności orientacji przestrzennej. Osoby niesłyszące są bardzo wyczulone na drgania. Potrafią świetnie tańczyć odczuwając rytm melodii. Słuchają muzyki trzymając np. nogi na głośnikach lub ręce na stole. Niesłyszący żeglarze wybijając rytmy nogami o pokład przekazują sobie poszczególne komendy [11]. Zmysł zapachu często jest u nich wyostrojony. Osoby niesłyszące w pracy świetnie skupiają się na danej czynności. Są sumienne, skrupulatne i dokładne.

Niedosłuch może wystąpić w różnych okresach życia człowieka od okresu prenatalnego, aż do późnej starości, co skutkuje różnymi konsekwencjami oraz różnymi sposobami myślenia o głuchocie i osobach niesłyszących [12].

Model medyczny jest jednym z tych podejść, które uważa głuchotę, jako niedobór oraz wadę. Sugeruje interwencję medyczną i rehabilitację słuchu i mowy. W ujęciu tym uważa się, że życie w środowisku osób słyszących zapewni nauka mowy i języka ojczystego.

W kulturowym modelu osoby Głuche traktuje się jak mniejszości językowe. Harlan Lane w [13] twierdzi, że głuchota nie jest uznawana za niepełnosprawność, lecz jest „innym sposobem egzystencji”, a „tożsamość Głuchych sama w sobie stanowi wysoko cenioną wartość”. Kultura Głuchych oparta jest na własnym obrazie świata, posiada swój język (język migowy) i system wartości [13]. Dr Barbara Kannapell, Głucha profesor socjologii na Uniwersytecie Gallaudeta, założycielka w 1972 r. organizacji Deaf Pride, określiła definicję Kultury Głuchych: "Kultura Głuchych to zestaw wyuczonych zachowań i spostrzeżeń, które kształtują wartości i normy głuchych ludzi na podstawie podobnych lub wspólnie dzielonych doświadczeń" [14].

Interesujący konstrukt proponuje Dziurła [15] wprowadzając pojęcie kierunku dopasowania kulturowego. Odnosi się on do ogółu praktyk i wartości stosowanych do opisu wymagań wzajemnej kategoryzacji, jakie tworzy silniejsza większość wobec słabszej mniejszości. Autor wyróżnia cztery odrębne czynniki kierunku dopasowania kulturowego: dopasowanie do potrzeb przedstawicieli mniejszości, akceptacja odmienności ich funkcjonowania, integracja z osobami pochodzącymi z mniejszości oraz wspólne standardy dotyczące obu grup [15].

Podejście ekologiczne uwzględnia potrzebę badania związków warunków zewnętrznych z życiem osoby głuchej [16].

Społeczny model niepełnosprawności kładzie akcent na wymiar społeczny, w którym podkreśla równość praw osób niepełnosprawnych do satysfakcjonującego życia w społeczeństwie [17].

Według Międzynarodowej Klasyfikacji Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia – ICF (International Classification of Functioning, Disability and Health) opracowanej przez Światową Organizację Zdrowia -WHO (World Health Organization) w modelu „biopsychospołecznym” oparto się na połączeniu dwóch skrajnych modeli medycznego i społecznego. Niepełnosprawność postrzegana jest jako dynamiczna interakcja pomiędzy stanem zdrowia danej osoby a kontekstem, do którego należą czynniki osobowe i środowiskowe. Ich istotą jest ułatwiający lub utrudniający wpływ świata fizycznego, społecznego i systemu postaw (ICF, 2001) [18].

Uszkodzenia słuchu klasyfikujemy według Międzynarodowego Biura Audiofonologii - BIAP (Bureau International d'Audiophonologie), które zaleca następującą terminologię w zależności od stopnia ubytku słuchu (Tab. 1).

Tab. 1. Klasyfikacja niedosłuchu wg BIAP [6]

Ubytek słuchu [dB]	Stopień uszkodzenia słuchu
powyżej 20 do 40	lekki (mild)
powyżej 40 do 70	umiarkowany (moderate)
powyżej 70 do 90	znaczny (severe)
powyżej 90	głęboki (profound)

Ubytki słuchu mogą mieć charakter przewodzeniowy, zmysłowo-nerwowy (odbiorczy), mieszany oraz typu centralnego [19].

W przypadku przewodzeniowego rodzaju uszkodzenia słuchu mamy ubytek słuchu w uchu zewnętrznym i środkowym, który utrudnia lub uniemożliwia prawidłowe skierowanie dźwięku do ucha wewnętrznego. Często ubytek ten można skorygować za pomocą ingerencji chirurgicznej lub środków farmakologicznych. Przewodzeniowe ubytki słuchu są najczęściej nabyte. Należą do nich m.in. zapalenie surowiczo-słuzowe uszu oraz infekcje kataralne trąbki słuchowej, woskowina oraz ciała obce w zewnętrznym przewodzie słuchowym, uszkodzenia pourazowe, nowotwory ucha środkowego, zaburzenia pochodzenia genetycznego.

Zmysłowo-nerwowa głuchota (odbiorcza) to uszkodzenie słuchu w obrębie ucha wewnętrznego, nerwu słuchowego i centralnej części drogi słuchowej aż do ośrodków słuchowych w płatach skroniowych kory mózgowej [19]. Efektem jest zniszczenie lub uszkodzenie komórek czuciowych (rzęsek słuchowych) w ślimaku. Ubytek sensoryczno-nerwowy może być wrodzony lub nabyty i zazwyczaj bywa trwały. Przyczynami głuchoty czuciowo-nerwowej są uszkodzenia prenatalne (choroby infekcyjne, uszkodzenia spowodowane środkami farmakologicznymi, ultradźwięki i inne), schorzenia okołoporodowe (między innymi wcześniactwo, żółtaczkę jąder podstawy mózgu, uszkodzenie noworodka spowodowane działaniem substancji toksycznych), pochodzenia genetycznego (aberra-

cje chromosomów, mutacje genów, forma autosomalna dominująca, forma autosomalna recesywna) [19]. Uszkodzenie słuchu wywołuje również choroba Meniere'a oraz neuropatia słuchowa.

Uszkodzenia typu mieszanego zbliżone są w skutkach do głuchoty odbiorczej [6]. Jego przyczyną są problemy z uchem wewnętrznym oraz zewnętrznym lub środkowym. W leczeniu można zastosować farmakoterapię, interwencję chirurgiczną, aparatownie lub implantację ucha środkowego.

Ubytek typu centralnego występuje w przypadku, gdy uszkodzony jest nerw słuchowy i nie może przewodzić sygnałów do centralnego mózgu. Uszkodzenie to bywa zazwyczaj bardzo głębokie i nieodwracalne. Nerw nie przewodzi informacji akustycznych do mózgu i aparaty słuchowe oraz implanty ślimakowe nie są w stanie skompensować ubytku. Dobrym rozwiązaniem w tym przypadku może być implant pniowy ABI (auditory brainstem implants).

Przyczyny uszkodzenia słuchu w codziennym życiu to: nadmierny hałas, słuchanie głośnej muzyki przez słuchawki, brak odpowiedniej higieny uszu, praca w głośnym środowisku bez stosowania odpowiednich środków ochronnych. U osób w wieku senioralnym występuje niedosłuch starczy, który jest wywołany zmianami degeneracyjnymi.

3. Konsekwencje utraty słuchu

Konsekwencje uszkodzonego słuchu zależne są od wielu czynników. Ważny jest wiek, w jakim nastąpiła utrata słuchu, rodzaj i stopień niedosłuchu, sposób protezowania a także metoda porozumiewania się z otoczeniem osoby niesłyszącej. Umiejętność wykorzystywania resztek słuchowych, środowisko okresu dzieciństwa i wieku szkolnego oraz aktualne warunki i zasoby rodzinne to ważne aspekty mające wpływ na dalsze losy niesłyszącej osoby. Istotnym czynnikiem są też cechy osobowościowe [6]. Współwystępowanie innych wad ma duży wpływ na konsekwencje utraty słuchu [20].

Komunikowanie się osób z uszkodzonym słuchem jest kluczowe w nabywaniu przez nich kompetencji społecznych. Uszkodzenie słuchu, które wystąpiło we wczesnym dzieciństwie, stwarza poważne ograniczenia dla rozwijającego się dziecka [21]. Ubytek słuchu bezpośrednio nie wpływa na zdolności intelektualne i psychiczne człowieka. Utrudnia jednak komunikowanie się z ludźmi słyszącym. Prowadzi to do przeszkód w poznawaniu świata i uczeniu się za pomocą języka fonicznego. Może to w rezultacie wpłynąć na regresję rozwoju psychicznego [22]. Szczepankowski w [6] twierdzi, że osoba z uszkodzonym słuchem, mimo iż jest sprawna fizycznie i umysłowo, ma ograniczone kontakty społeczne, przez co zostaje skazana na izolację i wykluczenie. Uszkodzenie słuchu może również wpłynąć na zaburzenia koordynacji sensoryczno-motorycznej [6]. Dzieci słyszące w naturalny sposób uczą się mówić przez naśladownictwo, ponieważ ze wszystkich stron dochodzą do nich bodźce akustyczne. Niestety, dzieci niesłyszące nie mogą uzyskać odpowiedniego zasobu doświadczeń dźwiękowych, co utrudnia proces kształtowania się mowy i skutkuje brakiem odpowiedniego zasobu słownictwa (Muzyka-Furtak 2010) [23].

Osiągnięcie przez dzieci niesłyszące poziomu rozwoju mowy dzieci słyszących stanowi ogromne wyzwanie dla specjalistów i rodziców.

Przesiewowe badania słuchu, wczesna diagnoza oraz odpowiednie protezowanie (aparaty słuchowe, implanty ślimakowe) pozwalają na bardzo wczesną rehabilitację słuchu i mowy. Dzieci niesłyszące uczą się języka fonicznego, aby komunikacja z rodziną i społeczeństwem była możliwa. Zbierają potrzebne doświadczenia i rozwijają swoje możliwości poznawcze, emocjonalne, intelektualne i społeczne. Wiele z nich uczęszcza do przedszkoli i szkół masowych, kończy studia i zdobywa satysfakcjonującą pracę. Wsparcie biorące pod uwagę całościowe podejście do osoby niesłyszącej realizowane jest w Polskiej Fundacji Pomocy Dzieciom Niedosłyszącym-ECHO- [24]. Stworzony tam unikatowy, oparty na wieloletnim doświadczeniu, Holistyczny Model Wsparcia Osób Niesłyszących Fundacji-ECHO-, w skrócie ECHO PROGRES, ma na celu ograniczanie zjawiska wykluczenia społecznego oraz zwiększanie szans na satysfakcjonujące życie w społeczeństwie dzieci, młodzieży i dorosłych osób niesłyszących (Rys. 1).

Rys. 1. Holistyczny Model Wsparcia Osób Niesłyszących Fundacji-ECHO-, wg [24]

Wsparcie obejmuje osoby niesłyszące od urodzenia do dorosłości i ich rodziny oraz otoczenie społeczne. Kluczowym jest pierwsze, interwencyjne spotkanie, na którym omawiane są potrzeby osoby niesłyszącej i jej rodziny oraz możliwości pomocy oferowanej przez Fundację-ECHO-. Terapia indywidualna i grupowa jest realizowana poprzez długofalowe, kompleksowe oddziaływania logopedyczne, psychologiczne, pedagogiczne, stymulację rozwoju intelektualnego, emocjonalnego i społecznego (ze szczególnym uwzględnieniem wczesnego wspomaganie). Priorytetem jest indywidualne i interdyscyplinarne podejście do każdego podopiecznego. Tworzenie programów wsparcia dla młodzieży i dorosłych – organizowanie grup samopomocowych, aktywizacji zawodowej w modelu zatrudnienia wspomagane oraz

współpracy międzynarodowej. Poznawanie i włączanie do terapii Polskiego Języka Migowego (PJM) oraz alternatywnych środków komunikowania się. Ważnym jest współudział rodziców w tworzeniu indywidualnej ścieżki terapii dziecka.

Wsparcie w Holistycznym modelu ECHO PROGRES daje szanse na poznanie języka fonicznego równocześnie nie wykluczając języka migowego PJM. Dorastający, podopieczni Fundacji-ECHO- mają możliwość pełnego wyboru: życia w świecie słyszących, kulturze Głuchych lub w obu światach równocześnie. Zostają wyposażeni w odpowiednie umiejętności pozwalające na swobodny wybór stylu życia w zależności od poczucia tożsamości, predyspozycji i upodobań [24].

Prillwitz [25] uważa, że integracja ze społeczeństwem słyszącym jest niezbędna dla osób z uszkodzonym słuchem. Słyszcy jednak powinni uznać i zaakceptować fakt, że posiadanie własnego środowiska społecznego jest dla niesłyszących sprawą ważną. Autor pisze, że „odrzućcie języka migowego i wspólnoty głuchych odbiera im szansę samorealizacji kognitywnej, komunikacyjnej i psychospołecznej oraz optymalnego rozwoju zdolności i biegłości, niezbędnych do uzyskania odpowiedniego miejsca także w społeczeństwie słyszących” [25].

Badania Bouvet [26] wykazały, że wychowanie dwujęzyczne jest z korzyścią dla wszechstronnego rozwoju dziecka i wspomaga opanowanie języka fonicznego [27].

W Polsce, w szkołach dla Głuchych nie ma dwujęzyczności. Większość przedmiotów wykładana jest w języku fonicznym, choć dla większości uczniów tych placówek pierwszym językiem jest język migowy. Zadaję sobie pytanie retoryczne: Czy można uczyć nieznaną przez nieznaną?(Nauka nowego materiału szkolnego tylko po przez język werbalny nieznaną w dostatecznej formie przez uczniów, którzy w naturalny sposób posługują się PJM). Jaki jest efekt takiej edukacji? Pozostawiam te pytania bez odpowiedzi.

Różnego rodzaju problemy związane ze słuchem ma ok 20% dzieci i młodzieży w wieku szkolnym [27]. Powyższe dane wykazują badania przesiewowe prowadzone w ciągu ostatnich lat przez Instytut Fizjologii i Patologii Słuchu w placówkach edukacyjnych. Niedosłuch może skutkować trudnościami w adaptacji do środowiska szkolnego, zaburzeniami koncentracji, komunikowania się i ograniczeniami w przyswajaniu wiedzy, gorszą znajomością języka, trudnościami w mówieniu, czytaniu i pisaniu. Pojawiają się także różne zaburzenia zachowania, np. agresja, wycofanie, nieśmiałość (IFPS, 2011) [27].

Seniorzy są liczną grupą społeczną narażoną na uszkodzenia słuchu. Niedosłuch starczy (presbycusis) spowodowany jest zmianami inwolucyjnymi, inaczej zanikami fizjologicznymi, których natężenie wzrasta wraz ze starzeniem się organizmu i powoduje niewydolność poszczególnych narządów. Zmiany dotyczą wszystkich części ucha i drogi słuchowej. Postępujący niedosłuch odbiorczy typu zmysłowo-nerwowego z upośledzeniem słyszenia głównie w zakresie wyższych częstotliwości, zaburzenia rozumienia mowy, szczególnie w hałasie, oraz szumy uszne to najbardziej typowe zmiany w procesie starzenia się. Stopień i tempo pogłębiania się niedosłuchu wydaje się mieć w znacznym stopniu uwarunkowanie genetyczne [28]. Co piąty Polak w wieku 75 lat i powyżej ma stałe szumy

uszne [28]. Badania Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) dotyczące epidemiologii problemu mówią, że z niedosłuchem borykać się może nawet 75 % osób po 70 roku życia [29]. Co więcej wystąpienie presbycusis (tj. głuchoty starczej) będącymi następstwem m.in. niedoborów krążeniowych, wpływu hałasu, zaburzeń przemiany materii czy ototoksycznego działania leków, może dotyczyć nawet 6-10 proc. osób pomiędzy 65-75 rokiem życia [29].

Niedosłuch u osób starszych powoduje gorsze rozumienie mowy, zmniejsza zdolność koncentracji i skupienia się, uniemożliwia dokładne zrozumienie mowy, co może prowadzić do wielu nieudolności i pomyłek, które narażają seniorów na ciągły stres. Osoby starsze nie zgłaszają się po pomoc, starają się ukryć swój niedobór słuchu. Izolują się od innych, nierzadko dochodzi u nich do obniżonego nastroju, a z czasem do depresji. Starają się unikać sytuacji społecznych takich jak spotkania rodzinne, towarzyskie. Porzucają realizację swoich pasji i zainteresowań, mniej aktywnie spędzają czas.

Bariera w komunikowaniu się jest przyczyną izolacji społecznej. Osoby Głuche/słabosłyszące są narażone na nią szczególnie. Prawo oraz praktyka działania służb publicznych musi zapewnić głuchym prawo do nauki, studiowania, pracy, leczenia, poczucia bezpieczeństwa na równi ze słyszącymi. Stanowi tak Konstytucja RP oraz ratyfikowana przez Polskę Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych [30]

Celem Ustawy o języku migowym i innych środkach komunikowania się z dnia 19.08.2011 r (tj. Dz.U. Z 2017.0.1824) [1] jest m.in. zapewnienie właściwej obsługi osób Głuchych/niesłyszących przez urzędy administracji publicznej oraz monitorowania rozwiązań wspierających komunikowanie się i dostępu do nich. Ustawa zapewnia prawo do bezpłatnego korzystania z usług tłumacza polskiego języka migowego – PJM oraz prawo dostępu do informacji []. Strony internetowe powinny być dostosowane do standardu projektowania uniwersalnego WCAG 2.0 (Web Content Accessibility Guidelines), od 15 października 2012 zyskały status międzynarodowej normy ISO/IEC 40500:2012) [31], który zawiera zasady tworzenia dostępnych serwisów internetowych dla niepełnosprawnych. Niestety nie ma sankcji za niestosowanie się do ustawy, dlatego nie jest ona należycie respektowana. Leczenie odbywa się zazwyczaj bez tłumacza PJM. Osoba niesłysząca często podpisuje zgodę na operacje nie rozumiejąc zasadności diagnozy i zabiegu.

Programy telewizyjne w minimalnym stopniu stosują napisy lub tłumaczy języka migowego. Głusi nadal mają ograniczony dostęp do informacji oraz dóbr kultury polskiej (polskie filmy, spektakle teatralne bez napisów czy tłumaczy PJM).

Wpływ niedosłuchu na rodzinę i otoczenie osoby Głuchej/słabosłyszącej jest znaczący, gdyż 90% dzieci niesłyszących rodzi się w rodzinach słyszących.

Osobowość dziecka w dużej mierze zależy od doświadczeń nabytych w pierwszym okresie życia. Rodzina kształtuje jego postawy i rodzaje zachowań, wpływa na sferę funkcjonowania emocjonalnego i motywacyjnego, formułowanie się struktur poznawczych oraz stosunków z otoczeniem [12].

Narodziny dziecka głuchego w rodzinie słyszących rodziców jest dla nich wielkim wyzwaniem. W pierwszym okresie jest tragicznym wstrząsem i początkiem drogi pełnej trudu, troski, też, nieplanowanych zmian, ale również drogi wypełnionej radością, wielkich wzruszeń, sukcesów i miłości. Rodzina to jeden wielowymiarowy organizm. Zmiana jednego elementu pociąga za sobą zmianę wszystkich jej struktur. Dlatego też tak ważne jest objęcie opieką nie tylko dziecka niesłyszącego, ale całej jego bliższej i dalszej rodziny. Pomoc zewnętrzna, psychologiczna, specjalistyczna, wsparcie różnych instytucji, organizacji jest wówczas potrzebne i bardzo cenne [32].

Nie należy jednak zapominać, że dziecko, które urodziło się z ubytkiem słuchu, nie ma poczucia straty, takie się urodziło. Nie zna innej perspektywy, nie wie, co znaczy słyszeć wszystkie dźwięki, nie jest nieszczęśliwe. Dopiero przekazanie przez rodzinę i otoczenie komunikatów mówiących o tym, że jest to tragedia, strata daje dziecku do zrozumienia, że coś jest z nim nie tak. Ważne jest, aby w obecności niesłyszącego dziecka starać się traktować niedosłuch naturalnie, bez tragizowania i przenoszenia na dziecko swoich frustracji, gniewu, rozpacz. Dziecko traktuje sprzęt wspomagający jak „część swojego ciała”. W odpowiednim czasie, gdy pojawią się pierwsze pytania, należy spokojnie wyjaśnić przyczynę noszenia aparatów słuchowych, czy implantów ślimakowych. Zupełnie inaczej jest, gdy rodzice są głusi. Kiedy rodzi się dziecko niesłyszące, nie ma tragedii, jest szczęście i zrozumienie. Często wolą, aby dziecko urodziło się z niedosłuchem. Potrzeba wydaje się zrozumiała, kiedy weźmiemy pod uwagę fakt, że każdy rodzic ma pragnienie, aby jego dziecko było podobne do niego samego. Rodzice, głusi od urodzenia, nie znają dokładnie świata słyszących i obawiają się, że dziecko słyszące oddali się od nich nie chcąc przebywać w ich głuchym świecie.

Inny wpływ i inną perspektywę rysuje niedosłuch u CODA.

CODA (z ang. Children/Child of Deaf Adults) [33] są słyszącymi dziećmi niesłyszących rodziców, akronim ten został wprowadzony przez Millie Brothers, założycielkę pierwszego w świecie Stowarzyszenia CODA, CODA International (1984). Termin CODA jest stosowny wyłącznie na określenie dla dorosłych dzieci niesłyszących rodziców. KODA (z ang. Kids/Kid of Deaf Adults) są słyszącymi dziećmi niesłyszących rodziców do 17 roku życia [33]. CODA i KODA są wszędzie tam, gdzie występuje zbiorowość Głuchych. Nie znamy, niestety liczebności tej grupy.

Rodziny niesłyszące potrzebują wsparcia w obszarze komunikacji z innymi. Państwo nie zapewnia im dobrego dostępu do usług tłumacza PJM i informacji. Najbliższym zasobem, niestety, jest dziecko słyszące. Już 3-4 letnie KODA stają się tłumaczami swoich rodziców. Dorastają bardzo szybko i przyjmują rolę nieadekwatną do swojego wieku i rozwoju (tłumacza, opiekuna, przewodnika, bufora przed dyskryminacją ze strony otoczenia, a nawet partnera czy rodzica dla swoich rodziców). Kilkuletnie dzieci zaczynają tłumaczyć rozmowy telefoniczne, z sąsiadami, programy w mediach. Wraz ze wzrostem ich obowiązków się rozszerzają. Tłumaczą w sklepach, urzędach, bankach, placówkach służby zdrowia (dziecko dowiaduje się, że rodzic jest ciężko chory podczas tłumaczenia diagnozy u lekarza), w miejscu pracy rodziców. Pomagają w czytaniu,

wypełnianiu i tłumaczeniu pism prywatnych, dokumentów urzędowych. Uczestniczą w swojej szkole, w zebraniach dla rodziców i tłumaczą w PJM np. swoje zachowanie. Konsekwencje takiego modelu wychowania odzwierciedlają się niekorzystnie w dorosłym życiu CODA. Osoby takie tłumią uczucia i rezygnują ze swoich potrzeb na rzecz spraw rodziców, nie umieją chronić siebie i wyznaczać granic innym [33].

4. Dobre maniere w kontakcie z osobą Głuchą/słabosłyszącą

Savoir – vivre w społeczności Głuchej silnie wiąże się z cechami Kultury Głuchych poprzez samą naturę Głuchoty: wizualne postrzeganie świata oraz właściwości języka migowego [34]. W świecie Głuchych istnieją normy, które osobom słyszącym nie są znane a nawet czasami są niewłaściwie odbierane. Warto poznać kilka z nich, pomogą w bezpośredniej komunikacji z osobą Głuchą. Najważniejszą kwestią jest kontakt wzrokowy. Powinien być utrzymany przez cały czas rozmowy. Zajmowanie wzroku inną czynnością lub odwracanie głowy podczas rozmowy jest odbierane, jako lekceważenie osoby niesłyszącej. Bez kontaktu wzrokowego nie ma komunikacji w języku migowym.

Rys. 2. Savoir – vivre w społeczności Głuchej. Zdjęcie z [35]

Rys. 3. Savoir – vivre w społeczności Głuchej. Zdjęcie z [35]

Ważne jest światło, które powinno padać na osoby rozmawiające. Jeżeli staniemy pod słońcem lub w oknie, pod światło kontakt będzie utrudniony. Widząc rozmawiające osoby

w języku migowym nie należy przechodzić między nimi, ponieważ rozmowa zostaje wówczas przerwana. Jeśli osoba Głucha stoi do nas odwrócona plecami lub stoi bokiem, a chcielibyśmy nawiązać z nią kontakt można to zrobić poprzez lekkie poklepanie jej okolicy ramienia, co zwróci jej uwagę. Nigdy nie uderzamy osoby Głuchej/słabosłyszącej w plecy, w kark, czy tył głowy. Takie zachowanie zostanie odebrane jako agresja z naszej strony. Gdy osoba Głucha stoi w pewnej odległości od nas, a chcemy ją zawołać, machamy ręką w jej kierunku ruchem pionowym dłoni (ruch góra - dół), a nie poprzecznym przypominającym machanie na pożegnanie. Możemy również włączyć i wyłączyć światło, aby przywołać osobę niesłyszącą lub grupie osób zwrócić na coś uwagę. Dopuszczalne jest też tupnięcie nogą dwa, trzy razy, aby kogoś przywołać. Drgania przechodzą przez podłogę i są przenoszone do osoby wołanej. Jeżeli ten sposób nie zadziała musimy znaleźć inny, nie powtarzamy tupania do skutku. Być może podłoga jest twarda i nie przewodzi drgań. Poprawnym zachowaniem, w sytuacji, kiedy osoby Głuche siedzą przy stole, a my chcemy zwrócić ich uwagę, jest stukanie w stół otwartą dłonią. Dzięki temu drgania przenoszą się poprzez powierzchnię stołu. Jeżeli chcemy powiedzieć smacznego, możemy lekko zastukać pięścią w stół. Zawsze, kiedy nie rozumiemy, co osoba Głucha-/słabosłysząca chce powiedzieć można poprosić ją o napisanie tego, co mówi na kartce. Możemy również skorzystać z darmowej aplikacji telefonicznej zapisującej symultanicznie treści mówione. Jeżeli z osobą Głuchą jest tłumacz języka migowego, należy zwracać się do osoby głuchej, a nie do tłumacza. Powtarzając osobie Głuchej niezrozumiały komunikat, nie podnosimy głosu, bo i tak nie usłyszy. Utrzymujemy normalne nasilenie głosu. Głusi nie mają zwyczaju zwracać się do nowo poznanych osób per pan/pani. Od razu przechodzą na ty. Swobodnie dotykają się już na pierwszej rozmowie. Nie mają problemu z przestrzenią prywatną. W sytuacji nagradzania występu osoby Głuchej zwyczajnie brawa zostają zastąpione oklaskami „wizualnymi”. Unosi się wtedy ręce, rozczapierza palce i kręci rękami, jakby się wkręcało żarówkę. Takie brawa pozwalają osobie Głuchej na odebranie komunikatu, a nam wyrażenie zadowolenia z jej występu [34].

Wiele osób Głuchych/słabosłyszących migających i tych implantowanych i aparatuowanych, którzy nie znają dobrze języka migowego wspomaga się odczytywaniem mowy z ust. Ta forma odbioru komunikatu jest dla nich szczególnie cenna w trudnych warunkach akustycznych: w hałasie, w gronie rozmawiających kilku osób, na ulicy, czy w dużej zbiorowości ludzkiej. Przyjrzyjmy się, co utrudnia osobom Głuchym/słabosłyszącym odbiór mowy przez odczytywanie z ust.

Komunikacja jest utrudniona, gdy ktoś ma zbyt szerokie usta (Rys. 4) lub zbyt wąskie (Rys. 5). Posiada nietypowy lub niesymetryczny układ ust (Rys. 6). Mówi przez zęby (Rys. 7) lub z buzią pełną jedzenia (Rys. 8). Ma bujne wąsy, brodę (Rys. 9). Przy mówieniu nieustannie kręci głową (Rys. 10). Zbyt szybkie lub za wolne mówienie utrudnia przekazanie komunikatu (Rys. 11). Trzyma w ustach papierosa (Rys. 12). „Martwa twarz” – gdy twarz rozmówcy nie wyraża emocji (Rys. 13). Kiedy osoba mówiąca stoi zbyt blisko (Rys. 14), ogranicza to pole widzenia twarzy. Nosi duże ciemne okulary - zasłania wówczas część twarzy (Rys. 15). Gdy ktoś mówiąc zasłania ręką twarz lub bardzo głośno i wyraźnie mówi (Rys. 16).

Rys. 4. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – zbyt szerokie usta [36]

Rys. 7. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – mowa przez zęby [36]

Rys. 5. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – zbyt wąskie usta [36]

Rys. 8. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – mowa z buzią pełną jedzenia [36]

Rys. 6. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – nietypowy lub niesymetryczny układ ust [36]

Rys. 9. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – bujne wąsy i broda [36]

Rys. 10. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – machanie głową podczas mówienia [36]

Rys. 13. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – „Martwa twarz” – twarz rozmówcy nie wyraża emocji [36]

Rys. 11. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – szybkie mówienie [36]

Rys. 14. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – zbyt mała odległość od mówiącego [36]

Rys. 12. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – papieros w ustach podczas mówienia [36]

15. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – duże, ciemne okulary [36]

Rys. 16. Utrudnienia w komunikowaniu się osobom Głuchym – bardzo głośno i wyraźne mówienie [36]

Deaf Art wyraża wartości cenione w kulturze głuchych: piękno języka migowego i jego walkę z prześladowaniem, radość przynależności i więzi ze światem głuchych, odkrywanie języka, społeczności i historii głuchych ludzi. W sztuce najczęściej osoby Głuche ukazują dłonie, oczy oraz inne symbole, które oznaczają ich język oraz Kulturę [14] (Rys. 17).

Rys. 17. Przykład Deaf Art. Tytuł pracy "Cichy język dłoni w harmonii z Matką Naturą". Autor nieznan.

5. Podsumowanie

Podsumowując podjęty w artykule temat zauważamy, że największy wpływ niedosluchu na życie człowieka koncentruje się w sferze komunikowania się z innymi ludźmi oraz w dostępie do informacji. Obuchowska w [17] pisze: „Człowiek niepełnosprawny, analogicznie jak sprawny, czuje się szczęśliwy, jeżeli uzyskuje maksimum niezależności, której powinno być tyle, ile starcza odpowiedzialności”. Niestety, osoby z niepełnosprawnościami, w tym niesłyszące, pozbawione są często możliwości dokonywania własnych wyborów, poddawane są wiecznej kontroli zwiększając stopień uzależnienia, co powoduje zablokowanie jej aktywności. Dążenie do autonomii traktowane jest, jako akt niewdzięczności i niewiedzy (Obuchowska, 1994) [17]. Znane są, krzywdzące dla Głuchych sytuacje, w których zamiast pomagać rodzinie niesłyszącej mającej np. deficyty w umiejętnościach rodzicielskich, odbiera

się im dzieci, które potem wychowują słyszący dziadkowie lub placówki opiekuńczo-wychowawcze. Często mówimy, że osoby Głuche/słabosłyszące są roszczeniowe. Zastanawiając się skąd to wynika można przypuszczać, że stało się to również z naszej winy, osób słyszących. Jeszcze niedawno osoby z niepełnosprawnościami były zamykane w odizolowanych ośrodkach lub separowane w domach. Wykluczano ich to z życia społecznego. Zostali przez pokolenia nauczani „wyuczonej bezradności” i tego, że prawie wszystko należy im się za darmo. Dopiero niedawno doba Internetu i telefonów komórkowych otworzyła dla nich możliwości komunikowania się z innymi. Zaczęli organizować się, czerpać z doświadczeń Głuchych z innych krajów, walczyć o swoje prawa i dostęp do informacji. Zwiększać swoją świadomość kulturową, jako mniejszość językowa. Uczyć się w szkołach ogólnodostępnych, studiować, pracować na otwartym rynku pracy. Są wśród nas coraz liczniej, ale jeszcze dużo czasu upłynie zanim będą dobrze czuli się w naszym towarzystwie. Aparaty słuchowe i implanty ślimakowe, kostne, pniowe, systemy wspomagające słyszenie są bardzo dobrymi urządzeniami nowoczesnej technologii. Wspaniale pomagają i dzięki nim dzieci mają szansę na prawidłowy rozwój, a dorośli na powrót do społecznego życia. Nie zniwelują jednak wszystkich skutków uszkodzenia słuchu. Osoba niesłysząca przebywająca w hałasie, ciemnym pomieszczeniu, czy w gronie kilku osób rozmawiających na raz, zawsze będzie na gorszej pozycji. W myśl koncepcji dopasowania kulturowego większości do mniejszości (Dziurła, 2015) [15], rozejrzyjmy się dookoła siebie. Zastanówmy się czy możemy się, choć trochę dopasować do osób Głuchych/słabosłyszących. Zastosujmy, w ich obecności, kulturowe normy Głuchych/słabosłyszących. Popierajmy ich walkę o dostęp do informacji: napisy w telewizji, w filmach polskich. Organizując konferencję zadbajmy o pętle indukcyjną, napisy symultaniczne i tłumacza PJM. Pamiętajmy, co może przeszkadzać im w komunikacji z nami. Głusi/słabosłyszący to tacy sami ludzie jak słyszący, może trochę inaczej spostrzegają świat, ale mają takie same emocje, marzenia, sukcesy i porażki. Mimo codziennie pokonywanych barier i piętrzących się problemów są w pełni wartościowymi ludźmi, kochającymi życie i świat. Nie stójmy do nich tyłem dosłownie i w przenośni.

Bibliografia

1. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20112091243>.
2. <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/konwencja-onz-o-prawach-osob-niepelnosprawnych>.
3. https://biznes.newseria.pl/news/milard-ludzi-na-swiecie_p433581514.
4. Szczepankowski, B., System językowo-migowy w nauczaniu głuchych, Audiofonologia, 2010, nr 26, s. 20-24.
5. Wojda, P., Język migowy a tożsamość społeczno-kulturowa młodzieży głuchej w Polsce, Audiofonologia, 2010, nr 26, s. 29-33.
6. Szczepankowski B., Niesłyszący-Głusi-Głuchoniewidomi Wyrównywanie szans, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 1999.

7. Tomaszewski P., Moroń E., Quo vadimus? Dynamika paradygmatów głuchoty we współczesnym świecie, w: Kowalska J., Dziurla R., Bargiel-Matusiewicz K. (pod redakcją), *Kultura a zdrowie i niepełnosprawność*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2018.
8. Kobosko J. Osoba głucha (słabosłysząca), to znaczy kto? – tożsamość osobowa młodzieży głuchej i słabosłyszącej rodziców słyszących, w: Kobosko J. (pod redakcją), *Młodzież głucha i słabosłysząca w rodzinie i otaczającym świecie*, Stowarzyszenie rodziców i przyjaciół Dzieci i Młodzieży z Wadą słuchu "Usłyszeć świat", Warszawa, 2009.
9. Podgórska-Jachnik, D., *Głusi Emancypacje*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Łódź, 2013.
10. Prawami F., Bottari D., Visual abilities in individuals with profound deafness a critical review w: *The N bases of Multisensory Processes*, Murray M. M., Wallace MT, (edited by), Bethesda, 2012.
11. Źródło własne. Doświadczenia własne z przebywania na obozie żeglarskim z osobami niesłyszącym.
12. Dryżałowska G., *Rozwój językowy dziecka z uszkodzonym słuchem a integracja edukacyjna*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 1997.
13. Lane H., *Maska dobroczynności*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 1996.
14. Łacheta, J., Daszkiewicz, M., *Kultura głuchych*, prezentacja, Żyrardów, 2020.
15. Dziurla R., *Kultura dopasowania większości-kierunek niemożliwy?*, w: Tomaszewski P., Bargiel-Matusiewicz K., Pisula E. (pod redakcją), *Kulturowe i społeczne aspekty niepełnosprawności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2015.
16. Gałkowski, T., *Ekologiczne podejście do rehabilitacji dzieci z wadą słuchu*, *Audiofonologia*, 1989, 1, 7-12.
17. Obuchowska I., *Autonomia niepełnosprawnej młodzieży*, w: *Problemy edukacji i integracji osób niepełnosprawnych ze społeczeństwem*, Fenczyn J., Wyczęsany J. (pod redakcją), t. 3, *Materiały pierwszego Europejskiego Kongresu Niepełnosprawni Bliżej Europy*, Polskie Stowarzyszenie Osób Niepełnosprawnych, Kraków 1994.
18. *Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia*, World Health Organization Geneva Wydane przez Światową Organizację Zdrowia w 2001.
19. Periere O., *Dziecko z uszkodzonym słuchem*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 1992.
20. Marcinkowska B., *Diagnoza dla jakości życia osób z niepełnosprawnością intelektualną*, w: Głodkowska J. (pod redakcją), *Pedagogika specjalna. Różne poszukiwania – wspólna misja*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa, 2009.
21. Gałkowski T., *Przestrzenne i ruchowe komponenty komunikacji z dziećmi głuchymi*, Polski Komitet Audiofonologii, Warszawa, 1998.
22. Krakowiak K., *Studia i szkice o wychowaniu dzieci z uszkodzeniami słuchu*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin, 2006.
23. <https://forumlogopedy.pl/arttykul/wpływ-wpływ-niedosłuchu-na-rozwoj-mowy-werbalnej>.
24. Włodarska vel Głowacka A., *Holistyczny Model Wsparcia Osób Niesłyszących Fundacji-ECHO - ECHO PORGRES*, Fundacja ECHO, Warszawa, 2015.
25. Prillwitz S., *Język, komunikacja i zdolności poznawcze niesłyszących*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 1996.
26. Bouvet D., *Mowa dziecka. Wychowanie dwujęzyczne dziecka niesłyszącego*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 1996.
27. *Badania przesiewowe słuchu u dzieci szkół podstawowych zamieszkałych na terenie wiejskim*, Instytut Fizjologii i Patologii Słuchu, Warszawa, 2011 https://www.krus.gov.pl/fileadmin/moje_dokumenty/dokumenty/prewencja/Rehabilitacja_ogloszenie/Wyciag_ze_sprawozdania_z_badan_przesiewowych_sluchu_2011.pdf.
28. Bartnik D., *Definicja, charakterystyka szumów usznych i nadwrażliwości słuchowej*, *Niedosłuch starczy*, w: Hojan E. (pod redakcją), *Protetyka słuchu*, Wydawnictwo naukowe UAM, Poznań, 2017.
29. <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/85266>
30. <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/komisja-ds-os%C3%B3b-g%C5%82uchych-%E2%80%93-sprawozdanie-z-dzia%C5%82a%C5%84-w-2018-r>.
31. <http://wcag20.widzialni.org/standard-wcag,m,mg,148>.
32. Włodarska vel Głowacka, A., *Ocena własnych kompetencji społecznych przez młodzież niesłyszącą i jej matki*, Warszawa, 2012.
33. Czajkowska-Kisil, M., Klimczewska, A., *CODA - inność nie rozpoznana, Słyszące dzieci-niesłyszących rodziców. Pakiet informacyjny dla szkół i poradni*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa, 2016.
34. Łuczywek, M., *Savoir-vivre Głuchych*, Centrum Polskiego Języka Migowego, Warszawa, 2019.
35. Źródła własne. *Polska Fundacja Pomocy Dzieciom Niesłyszącym-ECHO*, 2020.
36. Kossakowska, A. Rysunki wykonane na potrzebę artykułu.